

Kultura zaborava

Obrazovanje o Holokaustu u javnom obrazovnom sistemu BiH (2024)

Elma Softić-Kaunitz

Gotovo tri decenije nakon završetka rata BiH je još uvijek zarobljena u spirali trajne političke krize. Rezultat je nefunkcionalna organizacija vlasti i duboko nepovjerenje između tri glavne etničke grupe. To, naravno, ima veliki utjecaj na svaki segment društva, a prvenstveno na obrazovanje.

Bosna i Hercegovina nema nacionalnu istoriju. Nastavni plan i program „nacionalne grupe predmeta“ (maternji jezik i književnost, istorija i geografija, vjeronauka i priroda i društvo od prvog do petog razreda osnovne škole) koncipiran je prema tome kojoj je etničkoj grupi učenika namijenjen. Osnovna svrha ovakvog koncepta je nekritička glorifikacija „svog naroda“ a rezultat - produbljivanje jaza između različitih etničkih grupa. Kritičko propitivanje izostaje, a neugodne činjenice iz "moje" povijesti ostaju nepoznate. Obrazovanje koje ne poštuje činjenice i gdje kritičko mišljenje i naučna analiza nisu dobrodošle metode više odgovara mitskom poimanju svijeta nego obrazovanju zasnovanom na nauci.

Ovakvo maksimalno politizirano obrazovanje čiji je cilj održavanje nacionalšovinističke ideologije ne odgovara zahtjevima i kriterijima modernog evropskog društva i nije primjenjivo na vrlo osjetljivu i složenu situaciju u BiH. Rezultat koji smo u posljednjih tridesetak godina postigli je da smo odgojili generacije mladih slabo obrazovanih ljudi nesposobnih za kritičko razmišljanje, neosjetljivih za probleme i patnje drugih i prijemčivih za različite vrste indoktrinacija.

Stoga nije čudno što „kultura pamćenja“ (Jan Assman) u BiH izrasta iz kulture zaborava. Znanje o vlastitoj povijesti ne zasniva se na činjenicama već ostaje na nivou mita: kao i svaka mitska priča počinje predajom o „zlatnom dobu“, nastavlja se narativom o stradanju koji instrumentalizira bol i patnju koji postaju identitetska determinanta grupe, do ufanja u novu zlatnu eru u neodređenoj budućnosti kada će naša dostignuća, doprinosi i patnje, ostatak svijeta napokon prepoznati i pravedno vrednovati.

Sjećanje na Holokaust u BiH

Svakog 27. januara Jevrejska zajednica u BiH u saradnji sa Vijećem ministara BiH, Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice BiH i Jevrejskom opštinom u Sarajevu prigodnom svečanom akademijom u svojim prostorijama i polaganjem vijenaca na spomenik žrtvama fašističkog terora na Jevrejskom groblju Borak oda počast žrtvama Holokausta. To je primjereno, a možda i dovoljno da se oda pijetet žrtvama. No da li je to dovoljno da bismo održali kulturu sjećanja na Holokaust?

Kultura sjećanja se uči, osjeća i živi. Kultura sjećanja nas oblikuje kao individue i kao članove ljudskog društva. Ona je korektiv za naše buduće poduhvate. Ona nam omogućava da kreiramo i gradimo budućnost bez ponavljanja starih (stalnih) grešaka. Kultura sjećanja je svijest o pripadnosti čovječanstvu.

Bosanskohercegovačko društvo nije razvilo svijest o važnosti njegovanja kulture sjećanja. Obrazovanje je slika društva i vice versa: kad ne valja društvo – ne valja ni obrazovanje, kada ne valja obrazovanje – društvo je još gore. Kultura sjećanja kako je tretira javni obrazovni sistem u BiH, ne uključuje obrazovanje o Holokaustu. Naime, Holokaust se ne proučava kao fenomen već kao događaj koji je pratio Drugi svjetski rat i kao takav je uključen u nastavne planove i programe istorije, ali samo u okviru nastave o Drugom svjetskom ratu. *Nastavni plan i program gimnazija, izborno područje - Opća gimnazija*¹ iz 2018. godine predvidio je da se tematika Drugog svjetskog rata u Kantonu Sarajevo proučava u četvrtom razredu tokom 15 časova od kojih je 11 posvećeno novim nastavnim jedinicama a 4 za ponavljanje i provjeru znanja.

Ukupno sedam časova je posvećeno temi „Drugii svjetski rat 1939-1945.“ sa sljedećim programskim sadržajem: Munjeviti rat 1939-1945; Stanje na frontovima i ostala zbivanja 1941-1945; Život pod fašističkom okupacijom, holokaust; Jačanje i uspjesi sila antifašističke koalicije; Završne ratne operacije i posljedice rata.

Preostalih osam časova je namijenjeno temi „Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu“ sa sljedećim programskim sadržajem: Aprilski rat; BiH u okviru Nezavisne Države Hrvatske; Narodnooslobodilački pokret u BiH; Od Fočanskih propisa do AVNOJ-a – ZAVNOBiH .

¹ Nastavni plan i program gimnazija, Izborno područje – Opća gimnazija, Sarajevo, juni 2018. godine, Kanton Sarajevo, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade, Izvor: [npp_gimnazije - opci_smjer.pdf](#)

Evidentno je da programski sadržaj teme Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu ne obrađuje posebno i Holokaust u Bosni i Hercegovini.

Ministarstva za obrazovanje svakog od 10 kantona u Federaciji BiH, zatim Ministarstvo prosvjete Republike Srpske i Ministarstvo obrazovanja Brčko Distrikta zaduženi su za organizaciju obrazovanja i usvajanje školskog programa. Trenutna edukacija o Holokaustu u BiH svodi se na to da učenici memorišu vrlo ograničen broj šturih podataka. Prema postojećem kurikulumu, na kraju svog gimnazijskog obrazovanja, prosječan učenik bi trebao da zna nekoliko stvari o Holokaustu: da je Holokaust naziv za genocid koji je nacistička Njemačka počinila nad Jevrejima u okupiranim zemljama, da je šest miliona Jevreja stradalo u koncentracionim logorima u kojima su sistematski ubijani u gasnim komorama i krematorijumima, te imena nekih od logora smrti.

Plan i program rada za nastavu bosanskog/srpskog/hrvatskog jezika za 7. razred osnovnih škola² u Kantonu Sarajevo predviđa analizu odlomka iz „Dnevnika Ane Frank“ i to kao primjer pisanja ljetopisa, putopisa i dnevnika. Međutim, Holokaust kao pojava koja je oblikovala Anu Frank kao spisateljicu čiji je dnevnik postao dio svjetske književnosti – teško da može biti elaboriran na osnovu analize jednog odlomka.

Ne postoji akademsko istraživanje koje bi pokazalo koliko učenici/učenice znaju o Holokaustu, ali sudeći po nastavnim planovima istorije i maternjeg jezika – učenici i ne mogu imati bilo kakva relevantna saznanja.

Zaključak je da učenici tokom osnovnog i srednjeg obrazovanja dobijaju neke informacije o Holokaustu, ali obrazovanje o Holokaustu kao takvo u BiH ne postoji.

Postojeća edukacija o holokaustu u bh. školama je površna i ne pruža dublje razumijevanje jednog od narazornijih društvenih fenomena u istoriji čovječanstva i njegovim posljedicama za – cijelo čovječanstvo. Ovo je tabu-tema kako u javnom obrazovanju, tako i u kompletnom diskursu društava i država nastalih nakon raspada Jugoslavije, uključujući i BiH.

Kultura zaborava

² Nastavni plan i program za bosanski jezik i književnost/hrvatski jezik i književnost/srpski jezik i književnost od VI do IX razreda osnovne škole – Juli 2018 Federaciji Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo; Izvor: https://mo.ks.gov.ba/sites/mo.ks.gov.ba/files/2021-02/1. bosanski jezik i knjizevnost_0.pdf

Bosna i Hercegovina je nedavno doživjela genocid u Srebrenici. Uprkos činjenici da su genocid i zločini bili dio bosanskohercegovačke historije cijelog 20. stoljeća, posljednjih 40 godina bilo je ne samo veoma bolno, već razorno za samu esenciju bosanskohercegovačkog društva do te mjere da danas možemo govoriti o potpunoj devastaciji osnovnih ljudskih vrijednosti: suosjećanja, pravičnosti i istinoljubivosti.

Tri glavne etničke grupe koje odgovaraju trima konstitutivnim narodima danas imaju različite narative o istim događajima u kojima su zajednički učestvovala tokom II svjetskog rata – uključujući i Holokaust. Jevreji također imaju svoj narativ o Holokaustu i patnjama kroz koje su prošli.

Čovjek bi pomislio da bi užasna iskustva poput genocida učinila ljude osjetljivijima na patnju drugih. Nažalost patnja i bol su do te mjere ispolitizirani da u društvenoj sferi gube svoje značenje - postaju politički program. Školski Plan i program rada se pravi na osnovu političkih programa. Tri konstitutivna naroda – tri zvanično priznate povijesti: kako o genocidima koje su sami trpili, tako i o Holokaustu – posebno o vlastitoj ulozi u Holokaustu. Ukratko: sve tri historije ne smatraju Holokaust dovoljno bitnim da bi bio predmet posebne pažnje u školskim udžbenicima ili nastavnom planu.

Manjinske grupe generalno nisu pitanje od interesa – ni u političkom životu, ni u istorijskom, kulturnom ili bilo kom drugom kontekstu, osim kao kliše o multikulturalnom miljeu bh društva koji koriste svi: političari svih etničkih, ideoloških i političkih pozadina, vjerski službenici, naučnici, umjetnici, ali i obični građani i građanke koji izražavaju svoje iskreno uvjerenje da je BiH zaista multikulturalno društvo. Nismo. Kada djeca u bh školama budu znala šta znači *porajmos* ili *samudaripen* bićemo kulturno društvo različitih narodnih, vjerskih ovakvih i onakvih grupa. Sada smo veoma daleko od toga.

Kultura sjećanja postaje predmet bizarnog nadmetanja oko toga koja je od tri etničke grupe više stradala kroz povijest. Bezobzirne rasprave o tome ko su „dobri“, a ko „loši“ imaju puno prostora u nastavnim planovima i programima, ali čak i autsajder može prepoznati nedostatak drugog mišljenja. Scenario je star i dobro poznat: političke elite koje su na vlasti u BiH i koje crpe političku moć iz pripadnosti određenoj etničkoj grupi (narodu), pokreću predrasude prema „drugim“ grupama. Sljedeći korak je politički revizionizam i rekonstrukcija prošlosti u svrhu dnevne politike. Odjednom cijeli narod ima selektivno pamćenje pod pritiskom etnonacionalističkih ideologija koje uspješno djeluju u sve tri etničke grupe.

Isti proces se odvija i u susjednim zemljama Hrvatskoj i Srbiji. Govor mržnje postaje dio društvenog, političkog i kulturnog diskursa, a dovodi do izjednačavanja žrtve i počinitelja i odbijanja da se prihvati odgovornost „naše strane“ za počinjene zločine.

Imajući ovo u vidu nije teško shvatiti da je kultura sjećanja (Jan Assmann) u BiH zapravo - kultura zaborava. Kulturu zaborava karakteriše nedostatak empatije prema drugima na emocionalnom i neznanje na intelektualnom nivou. To stvara ksenofobiju koja je dio svih segmenata života, uključujući obrazovanje. U takvom kulturnom okruženju, nedovoljno i neadekvatno obrazovanje o Holokaustu otvara prostor za negiranje Holokausta i širenje antisemitizma među mladima. Kraj 20. i početak 21. vijeka širom svijeta obilježavaju dvije međusobno suprotstavljene tendencije: sazrijevanje nove „generacije sjećanja“ (Jay Winter) i poricanje Holokausta. Valjano dizajnirano i implementirano obrazovanje o Holokaustu osnažit će „sljedeću generaciju sjećanja i omogućiti nam da znanje prenesemo dalje.“ (Jay Winter).

Kultura sjećanja VS kultura zaborava

Ministarstva obrazovanja i obrazovno-pedagoški zavodi u Bosni i Hercegovini treba da osmisle zajednički interdisciplinarni nastavni plan i program za obrazovanje o Holokaustu. Interdisciplinarni program podrazumijeva i humanističko obrazovanje čiji je cilj intelektualni i fizički razvoj osobe i u čijoj je osnovi humanističko shvatanje čovjeka prvenstveno kao aktivnog stvaralačkog bića koje odluke donosi na osnovu kritičkog mišljenja i empatije. Pretpostavke humanističkog odgoja i obrazovanja su učenje kroz istraživanje, otkrivanje i diskusiju; razvijanje kritičkog promišljanja i empatičnog mišljenja, kreativnosti i kooperativnosti i osjećaja za pravičnost; izgrađivanje društveno odgovornog stava prema drugim ljudima i prirodi.

Cilj humanističkog obrazovanja o Holokaustu nije poznavanje većeg ili manjeg broja podataka ili informacija, već odgoj osobe koja će kroz proces učenja izgraditi svoj humanistički potencijal: intelekt, duhovnost, suosjećanje, dobrotu... Uspješno organizovana nastava o Holokaustu treba da osposobi učenike i učenice da shvate i elaborirati zašto je bilo koja ideologija kojoj humanizam nije osnova i cilj – neprihvatljiva.

Zygmunt Bauman u predgovoru koji je imao sreću da na vrijeme izbjegne iz Evrope, u Predgovoru svojoj knjizi “Moderna i Holokaust” (Modernity and the Holocaust) ovako opisuje svoj odnos – njega kao autsajdera, prema Holokaustu:

„Napisavši svoju ličnu priču o svom životu o getu i skrivanju, Janina se zahvalila meni, svom mužu, što sam podnio njeno dugo odsustvo tokom dvije godine pisanja, kada je ponovo boravila u tom svijetu „koji nije bio njegov“ '. Zaista, pobjegao sam od tog svijeta užasa i nečovječnosti kada je stigao do najudaljenijih krajeva Evrope. I kao mnogi moji savremenici, nikada nisam pokušao da ga istražim nakon što je nestao sa zemlje, ostavljajući ga da ostane u ukletim sjećanjima i nezaliječenim ožiljcima onih koje je ožalostio ili ranio.

Znao sam, naravno, za Holokaust od toliko drugih ljudi iz moje i mlađih generacija: užasan zločin, koji su zli činili nevinim. Svijet se podijelio na lude ubice i bespomoćne žrtve, a drugi su pomagali žrtvama kada su mogli, ali većinu vremena nisu mogli pomoći. U tom svijetu, ubice su ubijale zato što su bili ludi i zli i opsjednuti ludim i opakim idejama. Žrtve su išle na klanje jer nisu bile dorasle moćnom i teško naoružanom neprijatelju. Svijet je mogao samo gledati, zbunjen i u mucu, znajući da će samo konačna pobjeda savezničkih vojski antinacističke koalicije dovesti do kraja ljudske patnje. **Uz svo to znanje, moja slika Holokausta bila je kao slika na zidu: uredno uokvirena, da bi se slika izdvojila od tapeta i naglasila koliko se razlikovala od ostatka namještaja.**”³

Bauman u svojoj studiji uklanja okvir sa slike i dopušta da se Holokaust razlije u okolni navodno dobro uređeno i potpuno sigurno okruženje.

Bauman kaže da je holokaust bio 'skriveno lice' modernosti. On koristi raspravu o Weberovom radu o racionalizaciji da pokaže kako bi obrazac racionalizacije mogao dovesti do događaja kakvi su se dešavali tokom Holokausta. Holokaust je primjer onoga što se može dogoditi sa modernom industrijskom organizacijom: "ako se može dogoditi u tako velikim razmjerima negdje drugdje, onda se može dogoditi bilo gdje; sve je to unutar raspona ljudskih mogućnosti, i sviđalo se to ili ne, Auschwitz proširuje univerzum svijesti ništa manje od slijetanja na mjesec." Baumanu tretira holokaust kao "rijedak, ali značajan i pouzdan test skrivenih mogućnosti modernog društva". (Bauman, str.12)⁴

Dakle, Holokaust se može posmatrati kao rezultat razvoja modernog društva, a ne kao specifičan događaj u jevrejskoj istoriji koji se desio isključivo Jevrejima. Holokaust, kao uostalom i genocid u Srebrenici, genocid nad Ujgurima, genocid nad Jezidima, Armenima, Kurdima..., rat u Etiopiji sa 600.000 (šeststotinahiljada) mrtvih, ubijanje i protjerivanje Rohindža ili 20 miliona Jemenaca koji su na rubu smrti zbog gladi koja je posljedica rata –

³ Bauman, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Polity Press, 1991.

⁴ Ibidem.

ukratko sve nesreće svijeta (a u gornjem tekstu spomenute su samo neke i to manji broj) su i nesreće svakog od nas. Dok to ne shvatimo – genocidi će se ponavljati.

Interdisciplinarni humanistički pristup obrazovanju o Holokaustu bit će vrijedan doprinos u borbi protiv kulture zaborava u bh. društvu. Naglasit će važnost univerzalnog fenomena proučavanja Holokausta koji se može dogoditi svuda i svakom ljudskom biću bez obzira na njegov/njezin etnički, vjerski ili bilo koji drugi identitet. Takav pristup će omogućiti studentima da bolje razumiju Holokaust kao fenomen u historiji čovječanstva koji nosi univerzalnu poruku o važnosti prepoznavanja predrasuda i njihovih uzroka; učenici će razviti potrebu i osjećaj odgovornosti za zalaganje za prava drugih u istoj mjeri u kojoj to čine za sebe i postat će osjetljivi na patnju drugih. I na kraju razumijevanje Holokausta pomoći će da mladi ljudi bolje shvate užasne događaje u BiH tokom nedavnog rata i da krenu dalje u budućnost u kojoj će genocid biti razlog za sjećanje a ne borbeni poklič za nova pokoljenja.

ENGLISH

The Culture of Forgetting

Holocaust Education in the Public Education System of Bosnia and Herzegovina (2024)

Elma Softić-Kaunitz

Almost three decades after the end of the war, Bosnia and Herzegovina is still trapped in a spiral of continuous political crisis. The result is a dysfunctional organization of government and deep mistrust between the three main ethnic groups. This, of course, significantly impacts every segment of society, primarily education.

Bosnia and Herzegovina does not have a unified national history. The curriculum for the "national group of subjects" (native language and literature, history and geography, religious studies, and nature and society for grades one through five of primary school) is designed according to the ethnic group of the students it is intended for. The primary purpose of such a concept is the uncritical glorification of "one's own people," with the result being the deepening of the divide between different ethnic groups. Critical inquiry is absent, and uncomfortable facts from "my" history remain unknown. Education that disregards facts and where critical

thinking and scientific analysis are not welcome methods aligns more with a mythical understanding of the world than with education based on science.

Such highly politicized education, whose goal is to maintain a nationalist-chauvinist ideology, does not meet the demands and criteria of modern European society and is not suitable for the very sensitive and complex situation in Bosnia and Herzegovina. The result achieved over the past thirty years is the raising of generations of poorly educated young people who are incapable of critical thinking, insensitive to the problems and suffering of others, and susceptible to various forms of indoctrination.

It is therefore not surprising that the "culture of memory" (Jan Assman) in Bosnia and Herzegovina grows out of a culture of forgetting. Knowledge of one's own history is not based on facts but remains at the level of myth: like every mythical story, it begins with the tale of a "golden age," continues with a narrative of suffering that instrumentalizes pain and suffering to become the identity determinant of the group, and concludes with hope for a new golden era in an indefinite future when our achievements, contributions, and sufferings will finally be recognized and justly valued by the rest of the world.

Holocaust Remembrance in Bosnia and Herzegovina

Every January 27th, the Jewish Community in Bosnia and Herzegovina, in collaboration with the Council of Ministers of Bosnia and Herzegovina, the Ministry for Human Rights and Refugees, and the Jewish Municipality in Sarajevo, honors the victims of the Holocaust with a commemorative academy in its premises and by laying wreaths at the memorial to the victims of fascist terror at the Jewish cemetery Borak. This is appropriate, and perhaps sufficient, to pay tribute to the victims. But is it enough to maintain the culture of Holocaust remembrance?

The culture of remembrance is learned, felt, and lived. It shapes us as individuals and as members of human society. It is a corrective for our future endeavors. It enables us to create and build a future without repeating old (perpetual) mistakes. The culture of remembrance is an awareness of belonging to humanity.

Bosnian society has not developed an awareness of the importance of cultivating a culture of remembrance. Education is a reflection of society, and vice versa: when society is dysfunctional, education is too, and when education is poor, society becomes even worse. The culture of remembrance, as treated by the public education system in Bosnia and Herzegovina, does not include Holocaust education. Specifically, the Holocaust is not studied as a phenomenon but as an event that accompanied World War II, and as such, it is included in history curricula only within the framework of teaching about World War II.

The 2018 curriculum for general high schools, elective area – General Gymnasium,⁵ stipulated that the topic of World War II in Sarajevo Canton should be studied in the fourth grade over the course of 15 classes, 11 of which are dedicated to new teaching units and 4 to review and assessments.

The 2018 curriculum for general high schools in Sarajevo Canton allocated 15 classes in the fourth year to study World War II, with 11 of those dedicated to new teaching units and 4 for review and assessments. A total of seven classes were dedicated to the topic “World War II (1939–1945)” with the following content: Blitzkrieg (1939–1945); The State of the Fronts and Other Developments (1941–1945); Life Under Fascist Occupation, Holocaust; Strengthening and Successes of the Anti-Fascist Coalition; Final War Operations and Consequences of the War.

The remaining eight classes were devoted to the topic “Bosnia and Herzegovina in World War II,” with the following content: The April War; Bosnia and Herzegovina within the Independent State of Croatia; The National Liberation Movement in Bosnia and Herzegovina; From the Foča Regulations to AVNOJ – ZAVNOBiH.

It is evident that the program content for Bosnia and Herzegovina in World War II does not specifically address the Holocaust in Bosnia and Herzegovina.

Education ministries in each of the 10 cantons in the Federation of Bosnia and Herzegovina, the Ministry of Education of Republika Srpska, and the Education Department of Brčko District are responsible for organizing education and adopting school curricula. Current Holocaust education in Bosnia and Herzegovina boils down to students memorizing a very limited number of sparse facts. According to the existing curriculum, by the end of high school, an average student is expected to know a few things about the Holocaust: that the

⁵ Nastavni plan i program gimnazija, Izorno područje – Opća gimnazija, Sarajevo, juni 2018. godine, Kanton Sarajevo, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i mlade, Izvor: [npp_gimnazije_-_opci_smjer.pdf](#)

Holocaust refers to the genocide committed by Nazi Germany against Jews in occupied countries, that six million Jews perished in concentration camps where they were systematically killed in gas chambers and crematoria, and the names of some death camps.

The curriculum for Bosnian/Croatian/Serbian language classes for the 7th grade of primary schools in Sarajevo Canton⁶ includes the analysis of an excerpt from *The Diary of Anne Frank* as an example of writing chronicles, travelogues, and diaries. However, the Holocaust as a phenomenon that shaped Anne Frank as a writer, whose diary became a part of world literature, is unlikely to be elaborated upon through the analysis of a single excerpt.

There is no academic research to show how much students know about the Holocaust, but judging by the history and language curricula, students cannot have any relevant knowledge.

The conclusion is that students receive some information about the Holocaust during primary and secondary education, but Holocaust education as such does not exist in Bosnia and Herzegovina.

The existing Holocaust education in Bosnian schools is superficial and does not provide a deeper understanding of one of the most destructive social phenomena in human history and its consequences for all of humanity. This is a taboo topic both in public education and in the overall discourse of societies and states that emerged after the dissolution of Yugoslavia, including Bosnia and Herzegovina.

Culture of Forgetting

Bosnia and Herzegovina recently experienced the genocide in Srebrenica. Despite the fact that genocide and atrocities have been a part of Bosnia and Herzegovina's history throughout the 20th century, the last 40 years have not only been deeply painful but also destructive to the very essence of Bosnian society to such an extent that today we can speak of the complete devastation of fundamental human values: compassion, justice, and truthfulness.

⁶ Nastavni plan i program za bosanski jezik i književnost/hrvatski jezik i književnost/srpski jezik i književnost od VI do IX razreda osnovne škole – Juli 2018 Federaciji Bosne i Hercegovine, Ministarstvo za odgoj i obrazovanje Kantona Sarajevo; Izvor: https://mo.ks.gov.ba/sites/mo.ks.gov.ba/files/2021-02/1_bosanski_jezik_i_knjizevnost_0.pdf

The three main ethnic groups corresponding to the three constituent peoples now have different narratives about the same events in which they jointly participated during World War II – including the Holocaust. Jews also have their narrative about the Holocaust and the suffering they endured.

One might think that horrific experiences like genocide would make people more sensitive to the suffering of others. Unfortunately, suffering and pain have been politicized to such an extent that they lose their meaning in the social sphere – becoming political programs. School curricula are developed based on political agendas. Three constituent peoples – three officially recognized histories: their own narratives of the genocides they endured, as well as the Holocaust – particularly their own role in the Holocaust. In short, all three histories do not consider the Holocaust significant enough to warrant special attention in school textbooks or curricula.

Minority groups are generally not a matter of interest – neither in political life nor in historical, cultural, or any other context, except as clichés of Bosnia and Herzegovina's multicultural milieu used by everyone: politicians of all ethnic, ideological, and political backgrounds, religious officials, scholars, artists, as well as ordinary citizens who sincerely believe that Bosnia and Herzegovina is indeed a multicultural society. We are not. When children in Bosnian schools know what *Porajmos* or *Samudaripen* means, we will be a culturally advanced society of diverse national, religious, and other groups. For now, we are far from that.

The culture of remembrance has become a bizarre competition over which of the three ethnic groups has suffered the most throughout history. Reckless debates about who are the "good" and who are the "bad" take up ample space in school curricula, but even an outsider can recognize the lack of alternative perspectives. The scenario is old and well-known: political elites in Bosnia and Herzegovina, who draw their power from belonging to a particular ethnic group (nation), promote prejudice against "other" groups. The next step is political revisionism and the reconstruction of the past to serve current political agendas. Suddenly, an entire nation develops selective memory under the pressure of ethno-nationalist ideologies that successfully operate within all three ethnic groups.

The same process is unfolding in neighboring Croatia and Serbia. Hate speech becomes part of the social, political, and cultural discourse, leading to the equalization of victims and perpetrators and the refusal to accept responsibility for "our side's" committed crimes.

Given this, it is not difficult to understand that the culture of remembrance (Jan Assmann) in Bosnia and Herzegovina is, in fact, a culture of forgetting. The culture of forgetting is characterized by a lack of empathy for others on an emotional level and ignorance on an intellectual level. This creates xenophobia that permeates all segments of life, including education. In such a cultural environment, insufficient and inadequate Holocaust education creates space for Holocaust denial and the spread of antisemitism among the youth. The end of the 20th and the beginning of the 21st century worldwide are marked by two opposing tendencies: the maturation of a new "generation of memory" (Jay Winter) and Holocaust denial. Properly designed and implemented Holocaust education will empower "the next generation of memory and enable us to pass on knowledge." (Jay Winter).

Culture of Remembrance VS Culture of Forgetting

The Ministries of Education and Pedagogical Institutes in Bosnia and Herzegovina need to develop a joint interdisciplinary curriculum for Holocaust education. An interdisciplinary program entails humanistic education aimed at the intellectual and physical development of individuals, based on a humanistic understanding of humans as primarily active, creative beings who make decisions based on critical thinking and empathy. The foundations of humanistic upbringing and education include learning through research, discovery, and discussion; fostering critical and empathetic thinking, creativity, cooperation, and a sense of justice; and building a socially responsible attitude toward other people and nature.

The goal of humanistic Holocaust education is not simply knowing more or fewer facts or pieces of information but fostering individuals who, through the learning process, will develop their humanistic potential: intellect, spirituality, compassion, and kindness. A well-organized Holocaust education program should equip students to understand and articulate why any ideology that does not have humanism as its foundation and goal is unacceptable.

In the preface to his book *Modernity and the Holocaust*, Zygmunt Bauman, who was fortunate to escape Europe in time, describes his relationship—as an outsider—to the Holocaust: “Having written her personal story of life in the ghetto and hiding, Janina thanked me, her

husband, for enduring her long absence during the two years of writing, when she was again residing in that world 'that was not his.' Indeed, I fled that world of horror and inhumanity when it reached the farthest corners of Europe. Like many of my contemporaries, I never attempted to explore it after it vanished from the earth, leaving it to remain in the haunted memories and unhealed scars of those it grieved or wounded.

Of course, I knew about the Holocaust from so many others of my and younger generations: a horrific crime committed by the evil against the innocent. The world split into mad murderers and helpless victims, while others helped the victims when they could, though most of the time they could not. In that world, murderers killed because they were mad and evil, possessed by mad and wicked ideas. Victims went to slaughter because they were no match for a powerful and heavily armed enemy. The world could only watch, confused and in agony, knowing that only the final victory of the Allied anti-Nazi coalition armies would end human suffering. With all this knowledge, my image of the Holocaust was like a framed picture on a wall: neatly bordered to make it stand out from the wallpaper and highlight how different it was from the rest of the furniture."⁷

In his study, Bauman removes the frame from the picture and allows the Holocaust to spill into the surrounding, allegedly well-organized, and completely secure environment.

Bauman argues that the Holocaust was the "hidden face" of modernity. He uses Weber's discussion on rationalization to show how the pattern of rationalization could lead to events like those during the Holocaust. The Holocaust exemplifies what can happen with modern industrial organization: "If it can happen on such a large scale somewhere else, then it can happen anywhere; it is all within the range of human possibilities, and whether we like it or not, Auschwitz expands the universe of consciousness no less than the moon landing." Bauman treats the Holocaust as "a rare but significant and reliable test of the hidden potential of modern society" (*Bauman, p. 12*).⁸

Thus, the Holocaust can be viewed as a result of the development of modern society, rather than as a specific event in Jewish history that happened exclusively to Jews. The Holocaust, as well as the genocide in Srebrenica, the genocide against the Uyghurs, the genocide of the Yazidis, Armenians, and Kurds, the war in Ethiopia with 600,000 dead, the killing and

⁷ Bauman, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Polity Press, 1991.

⁸ Bauman, Zygmunt. *Modernity and the Holocaust*. Polity Press, 1991.

displacement of the Rohingya, or the 20 million Yemenis on the brink of death due to war-induced famine—briefly, all the world's calamities (and only a small number are mentioned here)—are tragedies for every one of us. Until we understand this, genocides will continue to repeat.

An interdisciplinary humanistic approach to Holocaust education will be a valuable contribution to combating the culture of forgetting in Bosnian society. It will emphasize the importance of studying the Holocaust as a universal phenomenon that can happen anywhere to anyone, regardless of their ethnic, religious, or any other identity. Such an approach will enable students to better understand the Holocaust as a phenomenon in human history that carries a universal message about the importance of recognizing prejudice and its causes. Students will develop the need and sense of responsibility to advocate for the rights of others just as much as they do for themselves and will become sensitive to the suffering of others. Finally, understanding the Holocaust will help young people better grasp the horrific events in Bosnia and Herzegovina during the recent war and move toward a future where genocide serves as a reason for remembrance, not as a rallying cry for new generations.